

Güz
Dönemi

DÜZCE ÜNİVERSİTESİ

TÜRK DİLİ BÖLÜMÜ

XII. HAFTA:

- I. Türkçe Kelimelerdeki Başlıca Ses Özellikleri*
- II. Türkçede Başlıca Kelime Üretme Yolları*

I. TÜRKÇE KELİMELEERDEKİ BAŞLICA SES ÖZELLİKLERİ

Türkçe kelimelerin bünyesinde görülen başlica ses özellikleri şunlardır:¹

1. Uzun Ünlü Bulunmaması: Kökeni Türkçe olan kelimelerde bugün uzun ünlü yoktur. Uzun ünlü, Arapça ve Farsçadan Türkçeye giren kelimelerde görülür.² Bu kelimelerden bazıları -anlam karışıklığını önlemek amacıyla- şapka/düzeltilme işareti (^) kullanılarak yazılır; ancak büyük çoğunluğu yazıda herhangi bir işaretle gösterilmez. Ses organları bu yabancı sesleri çıkarmak için hususi bir gayret sarf eder. Böyle bir gayret sarf edilmediği zaman bu uzun ünlüler kısa telaffuz edilirler. Halk dilinde uzun ünlülü yabancı kelimelerin çok defa kısa söylenmesinin sebebi de budur.

Örnek: *adalet, kaide, ifade, numune, sade, iman, şair, yâr, âşık, âlem, hâlâ...*³ => **Asli olarak Türkçedeğil!**

2. O, Ö Ünlüleri: Türkçe kelimelerde o, ö ünlüleri yalnız ilk hecede bulunur. Bir kelimenin ilk hecesinin dışında bir hecesinde o, ö ünlülerinden biri varsa bu kelime aslen Türkçe değildir.

Örnek: *Horoz, direksiyon, komplo, motor, kalori, masör, tiyatro, dansöz...* => **Asli olarak Türkçe değil!**

3. İnce a: Türkçede bir çeşit a vardır, o da kalın a'dır. A ile e arasında teşekkül eden a'ya ince a denir ve Türkçede böyle bir a sesi yoktur; ancak Türkçeye girmiş bazı yabancı sözcüklerde böyle bir a'ya rastlanılmaktadır. Bu ünlünün inceliği kendisinden sonra gelen Türkçe eklerin ince ünlülü olmasından da anlaşılmaktadır.

Örnek: *ordugâh, hikâye, sükûn, hakikat-i, dikkat-e, şefkat-i...* => **Asli olarak Türkçe değil!**

4. Kesme: Türkçede kesmeli hece ve kelime yoktur. Kesme ancak Türkçeye geçmiş bazı yabancı kelimelerde vardır.

Örnek: *Kur'an, te'sir, san'at...* => **Asli olarak Türkçe değil!**

5. Diftong: Bir kelimedede iki ünlünün yan yana gelmesine *diftong* denir. Türkçede bir hecede veya kelimedede iki ünlü yan yana gelemmez; dolayısıyla Türkçede diftong yoktur.

Örnek: *koordinat, kuantum, aksesuar, dua, aile, şair, iade, reis, düet...* => **Asli olarak Türkçe değil!**

6. J-F-H Sesleri: Türkçe kelimelerde j sesi yoktur. J sesi ancak Türkçeye sonradan girmiş birkaç yabancı sözcükte bulunur. Ağızlarda bu kelimelerin bazıları j yerine c sesi ile söylenir.

Örnek: *Japon, jandarma, jale, ruj, kamuflaj...* (candarma, capon...) => **Asli olarak Türkçe değil!**

* * *

¹ Bu ders notu Prof. Dr. Muharrem Ergin'in "Türk Dil Bilgisi" kitabında yer alan "Türkçe Kelimelerdeki Başlica Ses Hususiyetleri" konusu esas alınarak hazırlanmıştır. Bkz: ERGİN, Muharrem: *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin TÜRK DİL BİLGİSİ*: İstanbul 2003, XXVIII+407 s., Bayrak Basım/Yayın/Tanıtım. Ders notunun içeriğinde transkripsiyon (çevriyazı) alfabesinde kullanılan bazı harflere yer verilmektedir. Bu harfleri şöyle göstermek mümkündür: k (kaf: ك), k (kef: ك), (nazal n/geniz n'si: ك), h (hı: ح), ğ (gayin: غ)

² TDK: "Uzun Ünlü", *Yazım Kuralları*: http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=193:Uzun-Unlu&catid=50:yazm-kurallar&Itemid=132

³ "Yar, hala, asık, âlem" kelimeleri şapkasız yazıldığında su anlamlara gelir: "yar: uçurum", "hala: babanın kız kardeşi", "aşık: topuk kemiği", "âlem: 1. bayrak, 2. Minare, kubbe, sancak direği vb. yüksek şeylerin tepesinde bulunan, madenden yapılmış ay yıldız veya lale biçiminde süs". Bkz.: TDK: *Büyük Türkçe Sözlük*, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts

Türkçe kelimelerde esas itibarıyla **f sesi** de yoktur. Tabiat taklidi birkaç sözcük ve Eski Türkçede önceleri b'li olan ve daha sonra v'ye dönen (b>v) birkaç kelimenin dışında içinde f sesi bulunan her sözcük yabancı dilden Türkçeye girmiştir.

Örnek: *fasulye, kamufle, mafya, muhalefet, defter, efendi, vefa...* => **Asli olarak Türkçe değil!**

Türkçe kelimeler (istisnalar)	Yansıma Sözcükler	<i>Fısıltı, fırıldak, üflemek, üfürmek...</i>
	b>v>f değişimi yaşayan kelimeler ⁴	<i>(öbke>övf>) öfke (uvak>) ufak (yubka>yuvka>) yufka (...)</i>

* * *

Türkçe kelimelerde asli olarak **h sesi** yoktur. Bugün birkaç kelimedede görülen h sesi eskiden k (ک , ka) şeklinde idi. Eski Türkçede hiçbir türlü h yoktu. Eski Türkçeden Batı Türkçesine geçilirken Türkçedeki bazı k'lar değişmiş ve böylece bazı Türkçe kelimelerde h ve h (خ , hu) sesi ortaya çıkmıştır.

Örnek: *ehliyet, rehber, cehalet, çehre, ahiret, harabe...* => **Asli olarak Türkçe değil!**

Türkçe Kelimeler (istisnalar)	Yansıma Sözcükler	<i>hay, hey, hışırtı, horlamak, hırıltı, horultu...</i>
	k>h>h değişimi yaşayan kelimeler	<i>(kan>han>) han (kanı>hani>) hani (kanum>hanum>) hanım (şakı>dahı>) dahi (katun>hatun>) hatun (şakı>dahı>) daha (kanı>hangı>) hangi (...)</i>

7. İkiz Ünsüz: Türkçede **kelime köklerinde** aynı cinsten iki ünsüz yan yana bulunmaz. Türkçenin tarihi devirlerinde hemen hiçbir istisnası bulunmayan bu kuralın Batı Türkçesinde -bazı kelimelerde yaşanan ses değişimleri sonucunda- birkaç yerde ihlal edildiği görülmektedir.

Örnek: *cennet, cehennem, muhakkak, mürekkep, müteahhit, sıhhat, bakkal...* => **Asli olarak Türkçe değil!**

(ses değişimi yaşayan kelimeler) ana>**anne**, elig> **elli**, ısıg> **ıssı**, belgülüg>**belli**... => **Türkçe kelimeler (istisnalar)**

Dikkat!! bıkkın, ıssız, sıkkın, eller, diller...=> kök+ek birleşiminde aynı cinsten iki ünsüz yan yana gelebilir! Bu kelimeler Türkçedir! Önemli olan **kökte ikiz ünsüz** olmamasıdır!

8. Başta Çift Ünsüz Bulunmaması: Türkçede **kelime ve hece başında** çift ünsüz bulunmaz. Bu sebeple başında çift ünsüz bulunduran alıntı kelimelerin bazılarında ilk ünsüzün önüne veya arkasına bir ünlünün eklendiği görülür: *traş>tıraş, station>istasyon, Spain>İspanya...*

Örnek: *grup, gram, kravat, kral, spor, tren, Fransa, kreş, prenses...* => **Türkçe değil!**

9. Sonda Çift Ünsüz: Türkçede kelime ve hece sonunda sadece şu çift ünsüzler bulunabilir:

lç, lk, lp, lt (ölç-, silk-, kalk-, alp, alt...)
nç, nk, nt (sevinç, denk, ant...)
rç, rk, rp, rs, rt (sürç-, kork-, sarp, pars, yurt-...)
st (üst), **şt** (hişt)

⁴ Kelimelerin etimolojik gelişimi için bkz.: GÜLENSOY, Tuncer: *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*: Ankara 2007, I-II. C., 1204 s., TDK, <http://www.nisanyansozluk.com/>, <http://www.etimolojiturkce.com/>

Bu sebeple sonunda Türkçeye aykırı olacak nitelikte iki ünsüz bulunduran alıntı kelimelerin çoğunda araya bir ünlünün eklendiği görülür: *fikr>fikir, cebr>cebir, medh>medih...*

Örnek: *film, lüks, mistisizm, şarj, kompleks... => Asli olarak Türkçe değil!*

EK MADDE: Başta, Ortada ve Sonda Üç ve Daha Fazla Ünsüz: Türkçede kelime ve hece başında, ortasında, sonunda üç ve daha fazla ünsüz bulunmaz.

Örnek: *stres, elektrik, sürpriz, gangster, sfenks... => Asli olarak Türkçe değil!*

10. Sonda Bulunmayan Sesler: Türkçede kelime/hece sonunda genellikle **b, c, d, g** sesleri bulunmaz.

Eski Türkçe dönemlerinde bazı kelime/hece sonlarında bulunabiliyordu; ama bugün bilhassa edebî dilde bu sesler hiçbir şekilde kelime/hece sonuna gelmemektedir. Bu yüzden yabancı dillerden Türkçeye geçen ve sonunda *b-c-d-g* sesleri bulunan kelimelerin sonundaki bu sesler *p-ç-t-k* seslerine dönüşür.

Örnek: *kitab> kitap, ilac> ilaç, derd>dert, aheng>ahenk... => Asli olarak Türkçe değil!*

11. Başta Bulunmayan Sesler: Türkçe kelimelerin başında genellikle “C (i) Ğ (e) R (i) M (i) N V (a) L (i) Z (i)” ünsüzleri bulunmaz. Bu seslere dair -Türkçe- **istisnai örnekler** şöyle gösterilebilir:

C	Tabiat taklidi ve çocuk dilinden gelen birkaç kelime	<i>civil civil, cızırtı, civciv, çaymak, cici...</i>
Ğ	-	-
R	Ses taklidi sözlerin başında bile nadiren bulunur. (<i>iramazan, irecep, urum... Bu söylenişler Türkçeleştirme çabasıdır.</i>)	<i>Rap rap...</i>
M	Tabiat taklidi birkaç söz ve m’li tekrarlar	<i>Mışıl mışıl, mırıldanmak, masmavi, ev mev...</i>
N	Tabiat taklidi sözler, çocuk dilinden gelen birkaç kelime ve ne ile yapılmış kelimeler	<i>Nene, nine, ninni, ne, niçin, nasıl...</i>
V	Eski Türkçede b’li olan birkaç kelime ve tabiat taklidi kelimeler (yansımalar)	<i>bar> var, birmek>vermek, urmak> vurmak, vızılta, vız vız...</i>
L	Ses taklidi birkaç kelime (<i>ilazım, ileğen, ilimon... Bu söylenişler Türkçeleştirme çabasıdır.</i>)	<i>Lık lık, lokur lokur, löp löp...</i>
Z	Tabiat taklidi birkaç kelime (yansımalar)	<i>Zırlıta, zonklamak, zınk...</i>

Türkçe Kelimeler (istisnalar)

Örnek: *Cihan, can, cam, Remzi, rıza, Ramazan, Merve, makas, merdiven, Vildan, vazo, valiz, Zeliha, zor, zurna, Lale, lanet, liman, Nilgün, namaz, naz... => Asli olarak Türkçe değil!*

12. Orta Hece Ünlüsü: Türkçede orta hece vurgusuzdur. Bu sebeple Türkçe kelimelerde -bilhassa sonunda ünsüz bulunmayan- orta hecenin düşmesi veya değişmesi olayı yaşanabilir:

*Sonunda ünsüz bulunmayan orta hecedeki dar ünlünün düşmesi: *ya-nı-lıs>yanlış, bu-yu-ruk>buyruk, ka-vu-şak>kavşak, ko-ku-la-mak>koklamak, de-vi-rim>devrim, o-ğu-lan>oğlan...*

*Sonunda ünsüz bulunmayan orta hecedeki geniş ünlünün düşmesi: *ya-ta-sı>yatsı, de-ğ-e-nek>değnek...*

*Sonunda ünsüz bulunmayan orta hecedeki geniş ünlülerin /y/ ünsüzü etkisiyle darlaşması: *baş-la-yor>başlıyor, gör-me-yor>görmüyor...*

Dikkat!! Bu değişim ve düşmelerin henüz yazı diline yansımadağı, daha çok konuşma dilinde hissedildiği örnekler de vardır: *ya-şa-yan>yaşıyan, ö-tü-rü>ötrü, o-ra-da>orda, bu-ra-da>burda, ne-re-de>nerde...* Bu örneklerin “yaşıyan, ötrü, orda, burda, nerde” olarak yazılması ise imla hatasıdır!

13. Ses Uyumları: Türkçede gerek kelimelerin köklerinde gerek kelime kökleri ile ekler arasında birtakım ses uyumları vardır. Bu uyumlar Türkçe kelimelerde ancak belli seslerin bir arada bulunmasını icap ettirir. Bu da Türkçeye muazzam bir ahenk kazandırır.

Türkçede üç türlü uyum vardır: A) *Ünlü Uyumları*
B) *Ünsüz Uyumu*
C) *Ünlü-Ünsüz Uyumu*

A) *Ünlü Uyumları:* Türkçe kelimelerdeki ünlüler arasında iki türlü uyum görülmektedir. Bunlardan birincisi “Büyük Ünlü Uyumu” da denilen “Kalınlık-İncelik Uyumu”, diğeri “Küçük Ünlü Uyumu” olarak da bilinen “Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu”dur.

a. *Kalınlık-İncelik Uyumu:*⁵ Türkçe bir kelimenin birinci hecesinde kalın bir ünlü (a, ı, o, u) bulunuyorsa diğ hecelerdeki ünlüler de kalın, ince bir ünlü (e, i, ö, ü) bulunuyorsa diğ hecelerdeki ünlüler de ince olur: *adım, ayak, boyunduruk, burun, dalga, dudak, kırlangıç; beşik, bilezik, gelincik, gözlük, üzengi, vergi, yüzük* vb.

B. Ü. U.	İlk hece		İlk heceden sonraki heceler
	a, ı, o, u	→	a, ı, o, u
	e, i, ö, ü	→	e, i, ö, ü

Türkçede köklerle eklerin birleşmesinde bile daima kökün ünlüleri, eklerin ünlülerini tayin eder. *Kalınlık-incecik uyumu* başlangıçtan bugüne kadar Türkçenin her devrinde çok kuvvetli olarak hâkim olan bir kaidedir. Türkçenin en büyük fonetik hususiyetini bu kaide teşkil eder. Türkçenin bu uyum dışında kalan istisnaları çok azdır ve başka sebeplerle sonradan ortaya çıkmışlardır. Mesela Eski Türkçeden günümüze kadar gelirken ses değişikliği yaşayan bazı kelimeler bugün bu uyuma aykırı bir görüntü arz etmektedir: *ana> anne, inanmak>inanmak, kangı>hangi, kanı>hani, takı>dahi, karındaş>kardeş, alma>elma...* (⇒ *Büyük ünlü uyumuna uymadığı hâlde aslen Türkçe olan kelimeler*) Bu istisnai Türkçe kelimelerin dışında aşağıda belirtilen durumlarda *büyük ünlü uyumu* aranmaz:

- * Alıntı kelimelerde büyük ünlü uyumu aranmaz: *ahenk, badem, ceylan, çiroz, dükkân, fidan, gazete, hamsi, kestane, limon, model, nişasta, otomatik, pehlivan, selam, tiyatro, viraj, ziyaret* vb.
- * Bitişik yazılan birleşik kelimelerde büyük ünlü uyumu aranmaz: *açıkgöz, bilgisayar, çekyat, hanımeli* vb.
- * -gil, -ken, -leyin, -mtırak, -yor ekleri büyük ünlü uyumuna uymaz: *akşam-leyin, bakla-giller, çalışır-ken, ekşi-mtırak, yürü-yor* vb.
- * -daş (-taş) eki bazı kelimelerde büyük ünlü uyumuna uymaz: *din-daş, gönül-daş, meslektaş, ülkü-daş* vb.
- * -ki aitlik eki büyük ünlü uyumuna uymaz: *akşamki, duvardaki, karşıki, onunki, yarınki, yoldaki* vb.

Dikkat!! Büyük ünlü uyumuna girmeyen kelimelere gelen ekler, kalınlık incelik bakımından son hecenin ünlüsüne uyar: *adalet-li, anne-si, kardeş-lik, meslektaş-ımız, şişman-lık* vb. Bazı alıntı kelimelerde ekler bu uyuma girmez: *idrak-i, meçhul-e, mentol-de, sembol-ler* vb. Son ünlüleri kalın

⁵ TDK: *Büyük Ünlü Uyumu:* http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_content&id=177:Buyuk-Unlu-Uyumu&catid=50:yazm-kurallar

sıradan olmasına karşın son sesleri ince söylenen bazı alıntı kelimeler ince ünlü ekler alır: *alkol / alkolü, hakikat / hakikati, helal / helalimiz, idrak / idrakimiz, kabul / kabulü, kontrol / kontrolü, protokol / protokole, saat / saate, sadakat / sadakati, santral / santraller* vb.

b. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu:⁶ Türkçe bir kelimeye düz ünlüden sonra düz (a, e, ı, i), yuvarlak ünlüden sonra dar yuvarlak (u, ü) veya düz geniş (a, e) ünlüler bulunur: *anlaşmalı, bilek, çilek, ısırmak, ılıklaşmak, kayıkçı, seslenmek, yeşil; boyunduruk, börekçi, çocuk, güreşmek, ocakçı, odun, özlemek, sürmek, vurmak, yoklamak, yorgunluk, yumurta, yüreksiz* vb.

K. Ü. U.	İlk hece		İlk heceden sonraki heceler
	a, e, ı, i	→	a, e, ı, i
	o, ö, u, ü	→	u, ü, a, e

Türkçenin her devrinde veya her sahasında kelime bünyesine kuvvetle hâkim olan bir uyum değildir. Bu uyum ancak bugünkü Türkiye Türkçesinde kuvvetli bir şekilde kendisini hissettirmektedir. Bugünkü Türkiye Türkçesinde de küçük ünlü uyumuna aykırı birçok Türkçe kelime vardır: *avuç, avurt, çamur, kabuk, kavuk, kavun, kavurmak, kavuşmak, savurmak, yağmur, yavuz* vb. Büyük ünlü uyumukadar güçlü bir ses kaidesi olmayan küçük ünlü uyumuna dair aşağıdaki bilgilerin sıralanması faydalı olacaktır:

- * Küçük ünlü uyumu, alıntı kelimelerde aranmaz: *aktör, alkol, bandrol, daktilo, kabul, doktor, muzır, mühim, mümin, müzik, profesör, radyo, vakur* vb.
- * Küçük ünlü uyumuna aykırı bazı kelimelere getirilen ekler, kelimenin son ünlüsüne uyar: *kavun-u, konsolos-luk, muzır-lık, müzik-çi, yağmur-luk* vb.
- * Bazı alıntı kelimelerde ekler bu uyuma girmez: *alkol-lü, kabul-ü, bandrol-lü, saat-lik* vb.
- * *-ki* aitlik eki yalnızca birkaç örnekte küçük ünlü uyumuna uyar: *bugünkü, dünkü, öbürkü* vb.

DİKKAT!! Büyük ve küçük ünlü uyumuyla ilgili yukarıdaki kurallar aşağıdaki çizelgede de gösterilmiş ve örneklendirilmiştir:

a → a, ı (<i>takar, alır</i>)	o → u, a (<i>omuz, oya</i>)
e → e, i (<i>geçer, gelir</i>)	ö → ü, e (<i>ölçü, ördek</i>)
ı → ı, a (<i>kılıç, kısa</i>)	u → u, a (<i>uzun, ufak</i>)
i → i, e (<i>ilik, ince</i>)	ü → ü, e (<i>ütü, ürkek</i>)

B) Ünsüz Uyumu: Seda bakımından ünsüzler üçe ayrılır: 1. *Sedasız ünsüzler* 2. *Sedasız karşılığı olan sedalı ünsüzler* 3. *Sedasız karşılığı olmayan sedalı ünsüzler*. İşte Türkçe kelimelerde sedalı ve sedasız olarak birbirlerinin karşılığı olan ünsüzlerden ancak aynı cinsten olanlar yan yana bulunabilir. Yani kelime içinde karşılıklı ünsüzlerden ancak sedalılar sedalılarla, sedasızlar da sedasızlarla yan yana gelebilir. Bu uyum Osmanlıca'nın sonlarında ve bilhassa Türkiye Türkçesinde görülen bir uyumdur: *oda-dan, yol-cu, süt-çü, yap-tı, ağaç-tan...* (Bu kelimeler “odatan, yolcu, sütçü, yapıdı, ağaçdan” olarak yazılıp söylenemez!) Bugün Türkçeye giren yabancı kelimeler bile bu uyum bakımından Türkçeleştirilmektedir: *müsbet>müspet, tezkire>teskere, tarafdar>tarafdar...*

⁶ TDK, *Küçük Ünlü Uyumu*: http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=178:Kucuk-Unlu-Uyumu&catid=50:yazm-kurallar&Itemid=132

C) **Ünlü-Ünsüz Uyumu:** Ön ve arka damak ünsüzleri ile ön ve arka damak ünlülerinin birbirine uyması hadisesidir. Ön ve arka olarak iki sekli olan l ünsüzü de bu uyuma girmektedir.⁷

14. R sesi: Türkçede **r sesi** yeri en zayıf olan sestir. Bilhassa konuşma dilinde bazen düşme temayülü göstermektedir: *bi defa, geliyo, gidiyo...*

DİKKAT!! Yazı dilinde bu sesin mutlaka gösterilmesi gerekir; aksi, ciddi bir imla hatasıdır!

15. Kapalı ê: Kapalı ê, “i-e” arasında bir sestir. Türkçede hem açık hem de kapalı ê vardır. Bilhassa konuşma dilinde kullanılan kapalı ê yazıda gösterilmez. Ağızlarda hâlen yaşayıp kullanılmasına rağmen İstanbul Türkçesindeki varlığını koruyamamıştır. İstanbul Türkçesinde yalnızca *açık e* vardır.

Örnek: *yemek, vermek, yedi, bès, demek...* => **Ağızlarda yaşar; ancak İstanbul Türkçesinde ve yazı dilinde yoktur!**
(“Yimek yimiş miydin?” “Ben didiydim.”...)

16. İnceltici Sesler: Türkçede **ç, ş, y** sesleri içinde bulundukları kalın kelimeleri zamanla inceltebilir. Türkçede bu seslerin inceltici etkisi bulunmaktadır.

Örnek: *bıçmak>biçmek, yana>yine, şışman>şışman, yeşil > yeşil... => Türkçe kelimeler*

17. İstanbul Türkçesi: Bugünkü Türkiye Türkçesinin yazı dilini oluşturan İstanbul Türkçesi hakkında şu genel bilgiler sıralanabilir:

* Türk tarihinin son yedi yüz yılında Oğuz Türkleri tarafından kurulan en büyük medeniyet, Anadolu ve Balkanlardaki Osmanlı Medeniyeti’dir. 500 yıldan beri, böyle bir medeniyete dil, kültür ve sanat merkezliği yapan İstanbul şehrinde, Türkçemizin büyük tekâmül göstermesi çok tabiidir.

* Esasen her medeniyetin dili, o medeniyete kültür merkezliği yapan şehirlerde işlenir. Bu sebeple dünyanın her ülkesinde her dilin en iyi konuşulduğu bir yer, bir bölge, bir şehir vardır. İlmî ve kültürel faaliyetlerin merkezi olan şehirlerin ağızları, o ülkede konuşulan dillerin temelini oluşturur; yazı dili olarak benimsenir. Mesela Fransızca, Paris; Almanca, Berlin; İngilizce Londra ağızını kendisine esas kabul ederek yazı dillerini meydana getirmişlerdir. İstanbul ağızı da Anadolu ve Rumeli ağızlarının en işlenmiş, gelişmiş ve ahenkli olanıdır. Bu yüzden Türkçemiz İstanbul ağızı üzerine kurulmuştur; Türk yazı dili İstanbul ağızına dayanmaktadır.

* İstanbul Türkçesi, İstanbul’un fethinden sonra yalnız İstanbul halkı tarafından değil Osmanlı Devleti’nin her tarafından İstanbul’a gelen Türkler veya Türkleşen yabancılar tarafından Türkçe asıllı ve Türkçe kabul ettiğimiz yabancı kökenli kelimelerle, çeşitli söz ve telaffuz incelikleriyle

⁷ DÜ önlisans ve lisans sınavlarında “ünlü-ünsüz uyumu”ndan bir soru sorulmayacaktır. Lakin öğrencilerimizin en azından Türkçede ünlülerle ünsüzler arasında bir ses uyumunun var olduğu bilgisine sahip olmaları gerekmektedir. Bu uyuma dair merak besleyen öğrencilerimiz için şu bilgilerin paylaşılması isabetli olacaktır:

Türkçe kelimelerde k-g- ğ- l (ince) ile ancak e-i-ö-ü ünlüleri; k-ğ- ğ (gı)-l (kalın) ile de ancak a-ı-o-u ünlüleri bir arada bulunabilir. Türkçe hiçbir devirde, hiçbir sahada bu uyum dışına çıkmamıştır. Türk hançeresi bu uyuma aykırı kelimeleri ancak hususi bir zorlama neticesinde büyük bir güçlük ve suni bir gayretle çıkarabilmektedir. Onun içindir ki Türkçeye geçmiş bulunan ve içinde böyle bir uyum bulunmayan yabancı kelimeleri bugün ancak eski yazıyı ve dolayısıyla o kelimelerin asıllarını bilen okumuşlar doğru telaffuz etmekte, buna karşılık halk kitleleri ve eski yazıyı bilmeyen genç nesil çok defa yanlış telaffuz etmekte, Türkçeye uydurmaktadır. Suni bir gayret sarf etmeyenlerin ağızında *tenkid, zevk, inkılâb* vs. gibi aslında k’lı (ک) olan kelimelerin k ile (ك); *idrâk, pâk, helâk* vs. gibi aslında k’lı (ك); olan kelimelerin de k (ك) ile telaffuz edilmesi bundandır. Özetle Türkçede ince ünlülerle *k, g, ğ (gı), h, kalın l ünsüzleri*; kalın ünlülerle *k, g, ğ, ince l ünsüzleri* bir arada bulunamaz. Bu uyum dışında kalan her kelime yabancıdır. Misal, “mevki” kelimesinde k (ك) ile i bir aradadır, yani bir nevi kalın ünsüz olan k ile ince ünlü olan e-i aynı kelimedir; dolayısıyla bu kelime Türkçe değildir! “saygı” kelimesi Türkçedir; bu kelimede kalın ünlülerden a, ı ile bir nevi kalın ünsüz olan ğ (غ) bir aradadır. Yine Türkçe olan “sevgi” kelimesinde ince ünlülerden e,i bulunduğu için burada bir nevi ince ünsüz olarak kabul edebileceğimiz g (ك) kullanılmıştır.

işlenerek lisan güzelliği ve dil musikisi bakımından benzersiz gelişmeye mazhar olmuş bir ağızdır. Bilhassa yazı dili olarak bütün imparatorluk coğrafyasındaki aydınlar, şairler, yazarlar vs. tarafından el birliğiyle yükseltilmiştir.⁸

* Günümüz yazı dilini şekillendiren Yeni Lisan hareketi de yazı dilinin konuşma diline yaklaşmasını savunurken İstanbul konuşmasını esas alan bir yazı dilini hedeflemiştir.

* İstanbul Türkçesi çıkarılması güç olan seslerden hoşlanmaz. Bu yüzden bazı sesleri bünyesinden atmıştır: Ağızlarda yasayan *h* (*hı*), *ij* (*geniz n'si*) sesleri gibi. Yine *ğ* sesi de İstanbul Türkçesinde çok az bir temas derecesiyle, oldukça hafifletilerek söylenir.

* * *

Yukarıda yer verilen ses hususiyetleri dilimizi daha iyi, daha yakından tanımamıza imkân vermekle birlikte kullandığımız kelimelerin aslen Türkçe olup olmadığını anlamamıza da yardımcı olmaktadır. Bir kelimenin köken/mense itibarıyla Türkçe olup olmadığı incelenirken tek bir kuralla yetinilmemesi gerektiği, yukarıdaki ses hususiyetlerinden en az birine uyacak binlerce yabancı kelimenin olduğu unutulmamalıdır! Mesela “komite” kelimesinin başında “c-ğ-r-m-n-v-l-z” seslerinden biri, sonunda b-c-d-g seslerinden biri, içinde j-f-h seslerinden biri bulunmamasına; ikinci-üçüncü hecesinde o-o sesleri olmamasına; içinde yan yana iki ünlü, başında çift ünsüz, kökünde ikiz ünsüz bulunmamasına rağmen kelime aslen Türkçe değildir. Çünkü “komite” kelimesi Türkçenin en eski dönemlerinden beri izlenen en önemli ses hususiyetine, “kalınlık-incelik” (büyük ünlü) uyumuna aykırıdır. İlk hecesinde kalın unlu (o) bulunurken devamındaki hecelerde iki ince ünlü (i-e) bulunmaktadır. Büyük ünlü uyumundaki istisnai Türkçe kelimelerden biri de olmadığına göre “komite” kelimesinin rahatlıkla Türkçe olmadığı söylenebilir. Bu hususta yapılacak incelemelerde bir kelimenin öncelikle kalınlık-incelik (büyük unlu) uyumuna aykırı olup olmadığına bakılmalıdır. Kelime istisnai durumlardan biri olmadığı hâlde bu uyuma uymuyorsa aslen Türkçe değildir. Kelime bu uyuma uyuyorsa diğer ses kurallarından birkaçına (*dişong*, *ikiz ünsüz-başta çift ünsüz-uzun ünlü vb.*) tabi tutulmalı, bu kurallarla olan uygunluğu neticesinde Türkçe olup olmadığına karar verilmelidir. Burada yazılanlardan kalınlık-incelik (büyük ünlü) uyumuna uyan her kelime Türkçedir gibi bir sonuca kesinlikle varılmamalıdır! Zira bütün ünlüleri kalın veya bütün ünlüleri ince olan birçok yabancı kelime vardır: *motor, jaguar, doktor, kampanya, radyo, masal, centilmen; briefly, actually, about, journal...*

⁸ Ahmed Pasa, Urfalı Nabi, Teberdar Mehmed Pasa, Ziya Gokalp vb. sairlerin İstanbul Türkçesiyle ilgili sözleri, anekdotları vs. için bkz.: BANARL, N. S.: *Türkçenin Sırları*: 177-181. s. Yine eserlerini İstanbul Türkçesi ile kaleme alan, İstanbul Türkçesinin inceliklerini eserlerine yansıtan Abdülhak Şinasi Hisar, Ahmet Rasim, Yahya Kemal Beyatlı, Samiha Ayverdi, Hüseyin Rahmi Gürpınar gibi edebi isimlere müracaat edilebilir.

Halide Edip, İstanbul halkının çok mühim bir özelliğini “Tatarcık” romanında dile getirir: “İstanbullu her şeye lakayt kalabilir; fakat güzel şivesini bozan kim olursa olsun, ona yabancı gibi bakar”. İstanbul şairi olarak bilinen, şiirlerinde kelimeleri İstanbul telaffuzuna göre almaya ve kullanmaya dikkat eden Yahya Kemal için sevgili İstanbul’la özdeşleşir: “*Baktım, konuşurken daha bir kerre güzeldin/ İstanbul’u duydum daha bir kerre sesinde.*” İstanbul halkının, bilhassa İstanbul hanımlarının konuştuğu gibi yazmak lüzumuna işaret eden Ziya Gökalp de şöyle der: “*Güzel dil Türkçe bize/ Başka dil gece bize/ İstanbul konuşması/ En saf en ince bize*”

II. TÜRKÇEDE BAŞLICA KELİME ÜRETME YOLLARI⁹

Dil, canlı bir varlık olarak kabul edilmektedir. Dile bu canlılığı veren en temel unsur da kelimedir. Kelimeler yıldan yıla, yüzyıldan yüzyıla birtakım değişimler/dönüşümler yaşamaktadır. Dilin tarihi seyri içinde bazen kullanımdan düşen, unutilan, bir başka deyişle “ölen” kelimeler olurken bazen de bir şekilden başka bir sekile dönüşerek varlığını devam ettiren kelimeler olmaktadır. Bir dile yeni bir kavram girdiğinde bu kavramın isimlendirilmesi zaruriyeti ortaya çıkar ki bu, dil için “yeni kelime” demektir.

Türkçe, sondan eklemeli yapısı itibariyle yeni kavramlara kolayca kelime üretebilen güçlü bir dildir. Bu yönüyle dil bilimcilerin dikkatini çekmekte, çeşitli araştırmalara konu olmaktadır.¹⁰ “Kök” adı verilen yapılara arka arkaya birçok ekin getirilmesi suretiyle farklı anlamların karşılanabilmesindeki kolaylığı göstermek için verilen yaygın örneklerden biri “Çekoslovakyalılaştıramadıklarımızdanmışsınız” kelimesi/cümlesidir. Türkçenin söz varlığı incelediğinde kelimelerin birçok yolla üretildiği görülmektedir.¹¹ Türkçede kullanılan bu kelime üretme yollarından başlıcaları şöyle gösterilebilir:

1. Türetme: İsim ve fiil köklerine yapım ekleri getirilerek yeni kelimelerin oluşturulmasıdır. Yabancı kelime/kavramlara karşılık olarak bu yolla üretilen Türkçe kelimelere örnek olarak şunlar verilebilir: bağ-la-n-tı (*link*), çağ-daş (*modern*), dik-ey (*vertical*), erişim (*access*), konum (*statü*), kuram (*teori*), olumsuz (*menfi-negatif*), olumlu (*müspet-pozitif*), nedensellik (*determinizm*), öğreti (*doktrin*), sürücü (*driver*)...

2. Birleştirme: İki veya daha fazla kelime bir araya getirilerek yeni kelimelerin oluşturulmasıdır. Yabancı kelime/kavramlara karşılık olarak bu yolla üretilen Türkçe kelimelere örnek olarak şunlar verilebilir: bilgi+sayar (*computer*), bilir+kişi (*ekspert*), es zamanlı (*senkronik*), hoşgörü (*tolerans*), tıpkıbasım (*faksimile*)...

3. Derleme: Ağızların söz varlığında bulunan kelimelerin yeni kavramlara karşılık olmak üzere seçilip yazı dilinde kullanılmasıdır. Bu yolla yazı diline kazandırılan sözcükler örnek olarak şunlar

⁹ Bu konu hazırlanırken istifade edilen başlıca kaynaklar şöyledir: YÜKSEKKAYA S., G.: *Türk Dili Kitabı*: 26. s., PAYLAN, K.: *Türkçede Kelime Türetme Yollarına Genel Bir Bakış*: 12-177. s. , <http://www.acikogretimadalet.com/sozcukyapimi-konusu.html>.

¹⁰ Hengirmen, Türkçenin yapım ekleri ile kazandığı anlatım zenginliği için 1986 yılında Babil Dil Yarışması’nda dünya birincisi olan Johan Vandewalle’in Ankara Üniversitesi TOMER’deki gösterisini örnek verir. Bu gösteride Vandewalle, Türkçede bir eylem köküne eklenen yapım eklerinin o eyleme yüz bin kadar yeni anlam kazandırdığını gösteren bir bilgisayar programını sunmuştur. Bkz.: PAYLAN, K.: *Türkçede Kelime Türetme Yollarına Genel Bir Bakış*: 13. s.

¹¹ *Kalıplaşma, Örnekseme, Kırpma, Karma, Kısaltma, Kasıtlı Yaratma (Uydurma), Genelleşme, Halk Etimolojisi, Karma, Çocuk Dili* vs. Detaylı bilgi için bkz.: PAYLAN, Kerime: *Türkçede Kelime Türetme Yollarına Genel Bir Bakış*: Denizli 2015, IX+194 s., Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi EBE Türkçe Eğitimi ABD, <http://www.acikogretimadalet.com/sozcuk-yapimi-konusu.html>.

verilebilir: abartmak (*mübalağa etmek*), gömü (*define*), varyemez (*cimri*), gülmece (*mizah*), güleç...

4. Diriltme: Türkçenin tarihî dönemlerinde (*Köktürk, Uygur, Karahanlı vb.*) kullanılmış; fakat zamanla farklı sebeplerle kullanımdan düşmüş kelimelerin yeni kavramlara karşılık olmak üzere tekrar kullanılmaya başlanmasıdır. TDK tarafından *Türk Dil Devrimi* ile yazı diline kazandırılan eski Türkçe kelimelerden bazılarına su örnekler verilebilir: arı (*sağ*), buyruk (*emir*), güney (*cenup*), kuzey (*şimal*), sav (*iddia*), yanıt (*cevap*), kamu, yargı, savcı, görkem, arıtmak, yasa...

5. Alıntılama: Yabancı bir dilden kelimeler alınmasıdır. Bu kelimeler *ses-yapı-anlam* yönünden değiştirilip kullanılabildiği gibi hiçbir değişiklik yapılmadan da kullanılabilir.¹² Bugünkü Türkiye Türkçesinde kullandığımız alıntı kelimelerden bazıları şöyledir:¹³ *Arapçadan* abes, abide, asi, kalem, kelime, battaniye, kafa, mahkeme, şarap, ticaret, ziyaret vb.; *Fransızcadan* vizyon, bisküvi, terörist, biyoloji, bluz, krema, sempati, demokrasi, mikrop, romatizma, risk, sosyal, sistem vb.; *Farsçadan* çeşme, kemer, gerçi, zil, perde, her, kel, peynir, namaz, pencere, kemer, abdest, peygamber, çabuk, çeyrek, ayna, bahar, can, çorba, damat, siyah, rehber vb. ...

¹² Yabancı dilden gecen sözcüklerin, “alıntılar” çeşitleri konusunda detaylı bilgi için bk.: 13. *Hafta Türk Dili Ders Notu*, “Diller arası alışveriş: Alıntılar”.

¹³ *Türkçe Sözlük*’ün 9. baskısı üzerinde yapılan bir araştırmaya göre Türkçenin en fazla kelime aldığı diller sırasıyla şöyledir: *Arapça, Fransızca, Farsça, İtalyanca, İngilizce, Yunanca, Latince, Almanca, Rusça, İspanyolca, Macarca, Slavca, Moğolca, Ermenice, Bulgarca, İbranice*... Bu araştırmaya göre *Türkçe Sözlük*’ün 9. baskısındaki 60152 madde başı kelimedenden 14264’u başka dillerden geçmiş kelimelerdir. Bu sayı sözlüğün %23.72’sine denk gelmektedir. Detaylı bilgi için Bk.: DURMUS, Oğuzhan: “Alıntı Kelimeler Bakımından Türkçe Sözlük”, *AU Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*: Erzurum 2004, 26. S., 1-21. s.

KAYNAKLAR

- BANARLI, Nihat Sami: *Türkçenin Sırları*: İstanbul 2010, 317 s., Kubbealtı Neşriyatı.
- DURMUS, Oğuzhan: “Alıntı Kelimeler Bakımından Türkçe Sözlük”, *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*: Erzurum 2004, 26. S., 1-21. s.
- ERGİN, Muharrem: *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin TÜRK DİL BİLGİSİ*: İstanbul 2003, XXVIII+407 s., Bayrak Basım/Yayın/Tanıtım.
- GÜLENSOY, Tuncer: *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*: Ankara 2007, I-II. C., 1204 s., TDK.
- GÜMÜSKILIÇ, Mehmet: “Tarihten Günümüze İstanbul Türkçesi”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*: Konya 2012, 28. S., 49-62. s.
- PAYLAN, Kerime: *Türkçede Kelime Türetme Yollarına Genel Bir Bakış*: Denizli 2015, IX+194 s., Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi EBE Türkçe Eğitimi ABD.
- YÜKSEKKAYA SAĞOL, Güliden [ed.] vd.: *Türk Dili Kitabı*: İstanbul 2006, 317 s., DÜYAP.

E-KAYNAKLAR

- AKALIN, Şükrü Halûk: *Türkçe Sözcüklerin Ses Özellikleri*. (Erişim Tarihi: 06.12.2016) <http://www.akalin.gen.tr/Eklenti/45,turkiyeturkcesisozcuklerinsesozellikleri.pdf>
- BAĞLAN, Süleyman Zeki: “İstanbul Türkçesi”, Türkiye Dil ve Edebiyat Derneği: 2011. (Erişim Tarihi:29.11.2016) <http://www.tded.org.tr/istanbul-turkcesi-suleyman-zeki-baglan>
- NİSANYAN, Sevan: *Nişanyan Sözlük, Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*. (Erişim Tarihi: 07.12.2016) <http://www.nisanyansozluk.com/?>
- TDK: *Büyük Türkçe Sözlük*. (Erişim Tarihi: 06.12.2016) http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts
- TDK: “Büyük Ünlü Uyumu”, *Yazım Kuralları*. (Erişim Tarihi: 29.11.2016) http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=177:Buyuk-Unlu-Uyumu&catid=50:yazm-kurallar&Itemid=132
- TDK: “Küçük Ünlü Uyumu”, *Yazım Kuralları*. (Erişim Tarihi: 29.11.2016) http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=178:Kucuk-Unlu-Uyumu&catid=50:yazm-kurallar&Itemid=132
- TDK: “Uzun Ünlü”, *Yazım Kuralları*. (Erişim Tarihi: 06.12.2016) http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=193:Uzun-Unlu&catid=50:yazm-kurallar&Itemid=132
- <http://www.acikogretimadalet.com/sozcuk-yapimi-konusu.html> (Erişim Tarihi: 29.11.2016)
- <http://www.etimolojiturkce.com/> (Erişim Tarihi: 07.12.2016)